

માહિતી

માનવ-સર્જિત દુર્ઘટનાનો ભોગ બનેલ એક વિદ્યાતીર્થ

વિજયશીલચન્દ્રસૂરિ

‘ભાળ્ડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ’ એ ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાળ્ડારકરની વિદ્યાના માનમાં, ઈ. ૧૯૧૭માં સ્થપાયેલું, પૂનાનું એક વિશ્વવિખ્યાત પ્રાચ્યવિદ્યા શોધ પ્રતિષ્ઠાન છે. આ પ્રતિષ્ઠાનની સ્થાપનામાં જે વિવિધ વિદ્વાનોએ રસ લીધો, તેમાં એક પ્રમુખ અને સક્રિય જૈન વિદ્વાન્ પુરાતત્ત્વાચાર્ય મુનિ જિનવિજયજી પણ હતા. ઈ. ૧૯૮૧માં અમે આ પ્રતિષ્ઠાનની મુલાકાતે ગયેલા, ત્યારે ત્યાંના વિદ્વાન્ સંચાલકે મુનિ જિનવિજયજીને ‘સંસ્થાના સ્થાપકો પૈકી એક’ તરીકે આદરપૂર્વક યાદ કરેલા, તે હજી યાદ રહ્યું છે. આ પ્રતિષ્ઠાનમાં હજારો હસ્તપ્રતિઓનો જે દુર્લભ સંગ્રહ છે; તેમાંના મોટા ભાગના કે ઘણા બધા ગ્રંથો જૈન ગ્રંથો છે; અને તાડપત્રોનો મોટો - લગભગ પૂરો વિભાગ જૈન ગ્રંથોનો જ ગણી શકાય તેવો છે. જૈન હસ્તપ્રતિઓનું વર્ણનાત્મક સૂચિપત્ર, વિખ્યાત જૈન વિદ્વાન્ ડૉ. હીરાલાલ ર. કાપડિયાએ તૈયાર કરેલું, જે આશરે ચૌદ ગ્રંથોમાં પ્રતિષ્ઠાન દ્વારા જ મુદ્રિત થયેલું. તો ડૉ. એચ.ડી.વેલણકરનો પ્રખ્યાત ‘જિનરત્નકોશ-૧’ પણ અહીંથી જ તૈયાર થઈ બહાર પડેલો. જર્મનીનાં જૈન વિદુષી શ્રાવિકા સુભદ્રાદેવી (શાર્લોટ ક્રાઉઝે) નો દુર્લભ ગ્રંથસંગ્રહ પણ આ પ્રતિષ્ઠાનમાં જ સચવાયો છે. અને જૈનાગમોની ભાષા ‘પ્રાકૃત’નો વૃહત્ કોષ નિર્માણ કરવાનું એક અદ્ભુત વિદ્યાકાર્ય પણ, હાલ, આ જ પ્રતિષ્ઠાનમાં ચાલી રહ્યું છે. આ છે જૈનોનો ખાં.ઓ.રિ.ઇ. સાથેનો અનુબંધ.

તાજેતરમાં (જાન્યુઆરી ૫, ૨૦૦૪)જ પૂનાની ‘સમ્ભાજી બ્રિગેડ’ નામની મળ્ડલીનાં એક મોટાં ટોળાંએ ભાળ્ડારકર પ્રતિષ્ઠાન પર હિંસક હુમલો કર્યો, અને ન કલ્પી શકીએ તેવું-તેટલું નુકસાન પહોંચાડ્યું. હુમલો કરવાનું કારણ એ હતું કે USA ના જેમ્સ લેને નામના એક વિદ્વાને ‘શિવાજી : એ હિન્દૂ કિંગ ઇન ઇસ્લામિક ઇન્ડિયા’ નામે સંશોધનાત્મક ગ્રંથ લખેલો, અને

तेमां पोताने सहाय करवा बदल प्रतिष्ठाननो तथा तेनो विद्वाननो ऋणस्वीकार करेलो.

आ ग्रन्थमां लेखके शिवाजी विषे अमुक खराब विधानो करेलां, जे विषे विद्वानोए असहमती जाहेर करेली; सरकारे ते ग्रन्थ पर प्रतिबन्ध पण मूकी दीधो हतो, तो प्रकाशकोए ते पुस्तक पाछुं पण खेंची लीधुं हतुं. आम, घसातुं लखवा बदल जे पण प्रतिकार थवो घटे ते थई गयो हतो, अने प्रकरण पर पूर्णविराम क्यारनुंय मूकाई गयुं हतुं.

आम छातां, आ टोळांने अज्ञानक क्रोध आवी गयो, अने पेला लेखकने आ प्रतिष्ठाने सन्दर्भो पूरा पाड्या होवाना प्रतिष्ठानना अपराधने याद करीने ते टोळांए संस्था पर हुमलो कर्यो. आ हुमलामां सामेल आशरे १५० जणाए प्रतिष्ठानने शुं अने केटलुं नुकसान पहुँचाड्युं, तेनो अंदाज, विभिन्न वृत्तपत्रोमां छपायेली नीचे संगृहीत विगतो जोतां आवी जशे :

‘गुजरात समाचार’ (अमदावाद आवृत्ति, ता. ६-१-२००४) जणावे छे के “अंदाजे दोढसो जेटला लोको अलग अलग वाहनोमां बेसीने आव्या हता. तेमणे सूत्रोच्चारो करवा साथे संशोधन संस्थाना सम्पूर्ण परिसरमां तोडफोड करी हती. केटलीक दुर्लभ हस्तप्रतो सहित हजारो पुस्तकोने आगमां झींकीने नुकसान पहुँचाडवामां आव्युं हतुं- एम कहीने पोलीसे उमेर्युं के आ टोळांए अत्यन्त जूना हस्तलिखित तालपत्र, कंप्यूटरो, जेरोक्स मशीनो वगैरे जे हाथमां आव्युं तेनो भूको बोलाव्यो हतो. तेमणे फर्निचरने पण घणुं नुकसान पहुँचाड्युं हतुं.”

बेंगलोर-जयपुरथी प्रकाशित थता हिन्दी दैनिक ‘राजस्थान पत्रिका’ना ता. २५-१-२००४ना अंकना रविवारीय परिशिष्टमां, वाणी भटनागरना लेख ‘विरासत पर कहर’मां जणाव्युं छे के, “संभाजी ब्रिगेड के कार्यकर्ताओंने विरासत-संरक्षण में संलग्न इस संस्था पर अपनी क्रोधाग्निका कहर ढाया। हजारो दुर्लभ पाण्डुलिपियों, प्राचीन पुस्तकों एवं ताडपत्र अभिलेखों के संग्रह से सजा अध्ययन और अनुसन्धान का यह मन्दिर अब उजाड नजर आता है।... तोडफोड की घटना के दौरान इन्स्ट्रूटचट में संरक्षित १८००० पुस्तकें और तीस हजार दुर्लभ पाण्डुलिपियां विरासत के कथित पहरेदारों

की क्रोधाग्नि की भेंट चढ़ गई। मुंडकट्ट गणेश प्रतिमा और १९३५ का हैदराबाद के निजामका एल्बम तथा अन्य महत्त्वपूर्ण संग्रह चुरा लिए गए। ऐतिहासिक महत्त्व की शोध अध्ययन में सहायक पुस्तकोंका नष्ट हो जाना उन अनुसन्धानकर्ताओं और विद्वानों के लिए कितना हृदयविदारक होगा, जिन्होंने इस संस्थान को ऊंचाइयों तक पहुंचाने के लिए अपने जीवन का पल पल समर्पित किया है। विशेषकर उन सभी ३०००० पाण्डुलिपियों का नष्ट हो जाना, जो संस्थान के परिसर में ५० आलमारियों में सहेज कर रखी हुई थी।”

प्रतिष्ठाननी गर्वनिंग काउन्सिलनां अध्यक्ष लीला अर्जुनवाडकरने टांकता रा.प.नोंधे छे के, “भां.ओ.रि.इ. के नुकसान से भारतीय विरासतको गहरा धक्का लगा है। उसके लिए फिरसे पैरों पर खड़ा होना मुश्किल है।”

तो बेंगलोरथी प्रगट थता संस्कृत मासिक ‘सम्भाषण सन्देश’ ना फेब्रुआरी २००४ना अंकमां ‘अभिभूतं हि भाण्डारम्’ शीर्षकथी आपवामां आवेलो सचित्र हेवाल जणावे छे के,

“छत्रपते: शिवाजे: जयघोषं कुर्वन्तः ते कार्यकर्तारः संस्थाया ग्रन्थालये विद्यमानं ‘शिवचरित्र’ ग्रन्थसङ्ग्रहं एव प्रथमं अभिभवन्ति, तस्यैव सङ्ग्रहस्य नितरां हानिं कुर्वन्ति इति तु दैवदुर्विलास एषः। ग्रन्थालये सुरक्षितानां ग्रन्थराशीनां अधः पातनं छेदनं, उपस्करस्य हानिः, सङ्गणकानां विनाशः, पाण्डुलिपिसङ्ग्रहस्य विनाशः- इति तेषां क्रोधाभिव्यक्तेः प्रथमं फलम्। ग्रन्थालये दर्शनीये स्थले स्थापिता भगवत्याः सरस्वत्या मूर्तिः एतैः खण्डशः कृता। छत्रपते: शिवाजिमहाराजस्य च चित्रं नाशितम्। भारतविद्यायाः संस्कृतस्य च अध्येतृणां विदुषां छायाचित्राणि तैलचित्राणि च समूहेन स्फालितानि खण्डितानि च। संस्थाया मुख्यसभागृहे स्थापितं रामकृष्ण-गोपाल-भाण्डारकर महोदयस्य महत् तैलचित्रं तस्य च मूर्तिः आहतवस्तुषु अन्यतमे। तत्रैव भाण्डारकरमहोदयेन संस्थायाः स्थापनासमये समर्पितस्य ग्रन्थसङ्ग्रहस्य महती हानिः अभवत्। ... एतेषु विनाशकेषु ७२ जनाः आरक्षिभिः धृताः। तेषां विषये विधिकार्यमिदानीं प्रचलति। ते दण्डिताः चेदपि अप्राप्त्यानां ग्रन्थानां वस्तूनां च या हानिः अस्मिन् प्रसङ्गे सञ्जाता, सा कथं परिपूर्येत इति महान्

પ્રશ્ન: । ગમ્भीરસ્ય અધ્યયનસ્ય કૃતે આવશ્યકી શાન્તિઃ યા વિચ્છિન્નતા સા કથં પુનરાયાતિ ઇતિ સમસ્યા । કિં નામ એતેન વિનાશેન સાધિતં ઇતિ પ્રશ્નઃ વારંવારં સર્વેષાં સંસ્કૃતિપ્રેમિણાં મનસ્સુ ઉત્પદ્યતે ।”

ઉપર ઉદ્ભૂત અચ્છિન્નતા ઉદ્ભવે એટલાં સ્પષ્ટ છે કે તેના પરથી જ થયેલા નુકસાનનો અંદાજ મળી આવે છે. કોષ-પ્રકલ્પને પણ ભારે હાનિ પહોંચી હોવાના હેવાલ છે.

કોઈ પણ ગ્રંથપ્રેમી, વિદ્યાધ્યાસી અને સંસ્કૃતિપ્રેમીના હૃદયમાં ઘેરી ચોટ વાગે અને કદી ન ઠરે એવી વેદના અનુભવાય એવી આ દુર્ઘટના છે. હા, દુર્ઘટના જ-પણ માનવસર્જિત !

આ વિદ્યાધ્વંસ. જોઈને, અમેરિકાએ ઇરાક પર કરેલા આક્રમણ પછી ત્યાંના પુરાતત્ત્વીય સહગ્રહાલયોમાં, સફેદ ત્વચા ધરાવતા વિદેશીઓએ ચલાવેલી સાંસ્કૃતિક લૂંટનું સહજ સ્મરણ થાય. વિશ્વની એક પ્રાચીનતમ, મેસોપોટેમિયાની સમૃદ્ધતાના ઐતિહાસિક દસ્તાવેજી પુરાવાઓ, એ કહેવાતા શિક્ષિત ગોરા લોકોએ જે રીતે લૂંટ્યા અને વગે કર્યા, તે જોતાં તેમના શિક્ષણનું અને પૂનામાં વિદ્યાધ્વંસ કરનારા ટોળાના શિક્ષણનું મોત્ર એક જ હોવું જોઈએ તેવું લાગે.

જો તાડપત્રો અને હસ્તપ્રતિઓને, ઉપરોક્ત હેવાલોમાં થયેલા વર્ણન પ્રમાણે, ચૂંચીને નુકસાન થયું હોય અને કોઈ પણ રીતે વિનાશ થયો હોય, તો તે ખૂબજ શોકજનક છે. વિશેષતઃ જૈનો માટે અને જૈનોલોજીના અધ્યાસીઓ માટે ખાસ. કેમકે અગાઉ જણાવ્યું તેમ આ સહગ્રહમાં અનેક દુર્લભ જૈન આગમો, શાસ્ત્રો તથા વિવિધ વિષયના ગ્રંથોની પોથીઓ હતી; જેમાંની કેટલીકની તો બીજી પ્રતિ પણ અન્યત્ર નહિ હોય. એ રીતે વિચારીએ તો, આપણા સૌને થયેલી આ મોટી અને કદી પૂરી ન શકીએ તેવી ખોટ-હાનિ છે, તેમાં શંકા નથી.

અનેક સંસ્થાઓ, સરકાર, લોકો આ પ્રતિષ્ઠાને થયેલાં આર્થિક નુકસાનને ભરપાઈ કરવા માટે આગળ આવ્યા હોવાનું જાણવા મળે છે. પૂનાના જૈન સંઘને પણ યોગ્ય સહાય કરવા માટે પ્રેરણા આપી છે. કરશે. પરંતુ, રહી રહીને ઝૂઠતો અને ઘોઘાતો સવાલ એક જ છે કે આર્થિક તથા ભૌતિક ખોટ તો પૂરાશે, પણ જે પ્રાચીન પોથીઓ નષ્ટ થઈ હશે, તેની ખોટ શી રીતે પૂરાશે ?

(पूरवणी)
आश्वस्त करे तेवो वास्तविक वृत्तान्त

भाण्डारकर इन्स्टिट्यूट, पूनामां थयेल सांस्कृतिक नुकसाननी विगतो मेळववा माटे करवामां आवेला पत्रव्यवहारमां जाणवा मळे छे के त्यांना हस्तप्रतिसङ्ग्रहने विशेष नुकसान नथी प्होंच्युं, अने ते सलामत रीते बची गयो छे.

कोश-कार्यालयनां डॉ. नलिनीबेन जोशी पोताना ता. २३-२-२००४ना पत्रमां लखे छे के- “हानि तो सचमुच बहुत हुयी लेकिन वह सब काँच, कपाट, फैन, खिडकियां, टेबलकुर्सियां, कोम्प्युटर आदि भौतिक वस्तुओंकी ही ज्यादातर हुई । गणेश प्रतिमा, आल्बम गायब हुए और विद्वानों के तैलचित्र भी प्रायः नष्ट ही हो गये । सभी १ लाख किताबें और लगभग १०,००० पाण्डुलिपियाँ अलमारियों से नीचे गिरकर दबी अवस्थामें पड़ी हुई थी ।

शुक है कि सभी पाण्डुलिपियाँ सुरक्षित है । किसी की भी चोरी नहीं हुई । एक भी किताब और पाण्डुलिपि जलायी नहीं है । मतलब है कि हमारी धरोहर प्रायः सुरक्षित है । बाकी कम्प्यूटर व. सभी मौल्यवान वस्तुओंकी पूरी तोड-फोड हुयी है ।

पूना की लगभग ५० जैन महिलाओंने लगातार चार दिन काम करके १०-१५ हजार किताब ठीक-ठीक किये । प्राकृत-डिक्शनरी विभाग तो दो दिनमें व्यवस्थित किया । पूना के लगभग २०० विद्यार्थीयोंने मेन लायब्रेरी के लिए सहयोग किया । आर्थिक सहायता भी आम आदमी से लेकर उद्योगपति तक सभी कर रहे हैं ।

आप अंतःकरण में बहुत व्यथित न होवे क्योंकि जो हानि हुई है वह पूरी करने लायक है और करेंगे ।”

आ वृत्तान्त खूब आश्वस्त करनारो छे. अलबत्त, पोथीओ नीचे नाखवी अने ते पर कपाटो नाखवा; कपाटो तळे पोथीओ दबाई जाय, तो

અમુક અંશે પ્રતોને નુકસાન થયું તો હોય જ. ઉપરાંત, ભાગવતની મૂલ્યવાન (પ્રાયઃ સચિત્ર) પોથીને ફાડી નાખવામાં આવ્યાની તસવીર તો 'સમ્ભાષણ સન્દેશ'માં છપાઈ પળ છે. ઇટલે ઇટલું નુકસાન પણ ઓછું તો નથી જ. છતાં પ્રથમદર્શી સમાચારોને કારણે હંજારો પ્રતિઓ નષ્ટ થયાની જે દહેશત જાગી હતી, તે આ પત્રમાંની વિગતોથી દૂર થાય છે, અને રાહત થાય છે.

જૈન મહિલાઓની સક્રિયતા પણ ખૂબ અભિનન્દનીય ગણાય તેવી છે. જ્ઞાન અને જ્ઞાન-સંસ્થા એ સહુ કોઈની સહિયારી મિલકત છે, અને તેના પર આપત્તિ આવે ત્યારે તેના નિવારણ માટે દોડી જવું એ જ વિવેકી જનોનું શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે, તે આદર્શ તે મહિલાઓ તથા તે વિદ્યાર્થીઓએ ચરિતાર્થ કરી બતાવ્યો છે.

દરમ્યાન, પૂનાના જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંઘે પણ ઉદારતાપૂર્ણ સહાય કરવાનું નક્કી કર્યું છે.

